

Antropolog v tramvaji: „Chcete si sadnúť, ujo?“ Lingvistické interakce a příbuzenské termíny v bratislavské tramvaji

Jaroslav Skupnik

DOI: 10.21104/CL.2019.2.06

An Anthropologist in a Streetcar: 'Would you like to sit down, ujo?'
Linguistic Interaction and Kinship Terms in a Bratislava Streetcar

Abstract

In Slovak, an older man might be addressed as *ujo*, which is originally a kinship term meaning *uncle*. But there is another term, *stryko*, meaning *uncle*, too, which is reserved for family members. Both terms were originally used for family members, like in the dialect of Kurov area, where *stryko* was used for FB and *ujo* for all the other members of Ego's 1st ascending generation. The distinction was connected to a patrilocal residence pattern where FB (*stryko*) was living in the same household as Ego while other related men addressed as *ujo* (MB, MZH, FZH) were living in different households. With the change of the post-marital residence pattern to a neolocal one, the semantic distinction was no longer necessary, all the men of the 1st ascending generation began to be called *stryko* and metaphorically related men continued to be addressed by the term *ujo* (the distinction between the terms *teta-stryna*, meaning *aunt*, took a similar path). A change in one part of the culture (post-marital residence) caused changes in a different part (kinship terms). Other possible changes in terminology connected to contemporary social arrangements (like 'friend with benefits' as *benefitko*) are also considered.

Key words

kinship terminology, (post)marital residence rules, integration of culture, culture change, criteria of terminological distinctions, semantic fields of kinship terms

Acknowledgment

Tato práce byla podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Smlouvy č. APVV-15-0556.

Contact

PhDr. Jaroslav Skupnik, Ph.D., Ústav sociálnej antropológie, Fakulta sociálnych a ekonomických vied, Univerzita Komenského Bratislava, Mlynské luhy 4, 821 05 Bratislava, Slovak Republic; e-mail: jaroslav.skupnik@seznam.cz.

Jak citovat / How to cite

Skupnik, Jaroslav. (2019). Antropolog v tramvaji: „Chcete si sadnúť, ujo?“ Lingvistické interakce a příbuzenské termíny v bratislavské tramvaji. *Český lid* 106, 253–261. doi:<http://dx.doi.org/10.21104/CL.2019.2.06>

V tramvaji napadají člověka různé myšlenky. Slovného a veleučeného kolegu Einsteina (1905) údajně, když jel tramvají do své kanceláře a pozoroval bernské věžní hodiny, napadla (speciální) teorie relativity (se slavným $E=mc^2$, mimo jiné, byť v drobně jiné variantě). Co by se dělo s posunem hodinových rafíj – a také s časem –, kdyby se tramvaj s ním pohybovala rychlostí světla, tázal se prý? Na mne v mé bratislavské tramvaji zase zaútočila (dlužno přiznat, že výrazně skromnější) otázka, co že se to děje, že jsem se najednou stal „ujo“? Jedno i druhé je možné, protože pohybující se tramvaj je fyzikální fakt, což bylo důležité pro fyziku a Einsteina, ovšem je to také místo sociální interakce, tedy výzkumný terén důležitý pro antropologii a pro mě.

Kontext celé, místy spíše chmurné situace byl ten, že do své tramvaje jsem nastupoval spolu s velkým počtem studentů a studentek, se kterými sdílím ubytování v propojeném zařízení – pro ně je to „intrák“, pro mne „akademický hotel“. Zřejmě není potřeba ani setiny mentální kapacity Einsteinovy, aby bylo evidentní, že celá interakce odkazuje primárně k mému generačnímu statusu (je mimochodem zajímavé, že tento je spíše než z pohledu do zrcadla snáze rekognoskovan z pohledu na mé generační kolegy: jejich šediny, zdá se mi, jaksi více vynikají). Právě kvůli nim – těm šedinám, ne kolegům – je mi nabízeno místo k usednutí. Jednou z příčin této interakce tedy je moje generační distance a na ni vázané pravidlo o nabídnutí místa k sezení. Nic z toho ale nevysvětluje, proč jsem během ní osloven právě termínem „ujo“?

Tento termín je primárně termín příbuzenský a v překladu znamená totéž, co v současné češtině termín *strýc*. Aby situace byla komplikovanější, *strýc* je slovensky *strýko*. Ale *ujo* taky. I čeština dříve rozlišovala mezi dvěma typy mužského sourozence rodiče (FB≠MB),¹ příbuzenský termín *ujo* už z ní ale vymizel. Sporadicky se vyskytuje v některých moravských a slezských nářečích, jako například v „goralštině“ či dialektu „česko-polského smíšeného pruhu“ z okolí Těšína, kde existuje ve formě *ujec*, což je stejný termín, jaký najdeme i v současné polštině. Tento dialekt dříve také rozlišoval mezi termíny *ujec* (pro MB) a *stryc*, popřípadě *stryk* (pro FB), stejně jako kdysi stará čeština a doposud některé slovenské dialekty – a hovorová slovenština i v bratislavské tramvaji. Jedná se o stejné rozlišení, které je „stále živé“ i například v mrtvé latině (Skupnik 2010: 346): zatímco MB je *avunculus* (nebo slovensky *ujo*), FB je *petruelis* (slovensky *strýko*). Nicméně současná spisovná i hovorová slovenština následují vývoj češtiny a od užití termínu „ujo“ jako termínu příbuzenského ustupují ve prospěch

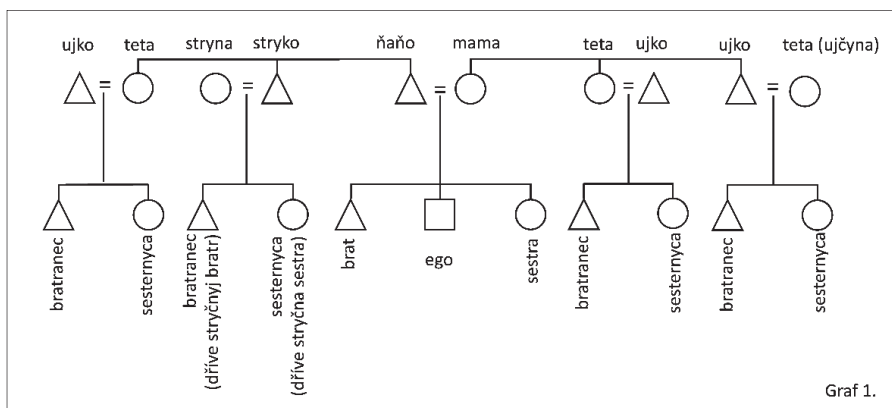
---

1 Pro deskripci *příbuzenských typů* jsou využity v antropologii obvyklé zkratky vycházející z anglické *příbuzenské terminologie*: F=Father/otec, M=Mother/matka, B=Brother/bratr, Z=Sister/sestra, S=Son/syn, D=Daughter/dcera, W=Wife/manželka, H=Husband/manžel; viz např. Skupnik 2010: 64–67.

termínu *stryko*: tedy $FB=MB=stryko$, a dokonce $FB=MB=FZH=MZH=stryko$. Proč ale potom jsem v tramvaji „ujo“ a ne „stryko“?

Od konfiguracionistických časů (uja) Boase platí, že „kultura je integrovaný celek“.² Příbuzenská terminologie je kulturně vysoce specifická, a tudíž i výrazně integrovaná s dalšími kulturními charakteristikami či „součástmi“ kultury, v rámci kterých a kterými je definován význam jednotlivých příbuzenských termínů. Jestliže nějaký jazyk rozlišuje mezi FB a MB, je k tomu nějaký kulturní „důvod“. Logiku tohoto rozlišení (tj. „důvodu“ pro $FB \neq MB$) pak můžeme odkrýt ve významovém kontextu těchto termínů, tj. ve způsobu jejich vzájemné integrace.

Jedním z dialektů, který důsledně rozlišuje (či rozlišoval) mezi MB a FB, je rusínský dialekt z východoslovenského Kurova.³ V něm platilo $MB=MZH=FZH=ujko$ (respektive zdobnělina *ujko*), $FB=stryko$ (a analogicky s ženskými příbuznými $FBW=stryna$, $FZ=MZ=MBW=teta$,⁴ s tím, že pro MBW bylo rovněž možno užít i starší, už v době informátorova mládí mizející termín *ujčyna*). Distribuce termínů je přehledně znázorněna na grafu 1 (viz 1. ascendenční generaci).

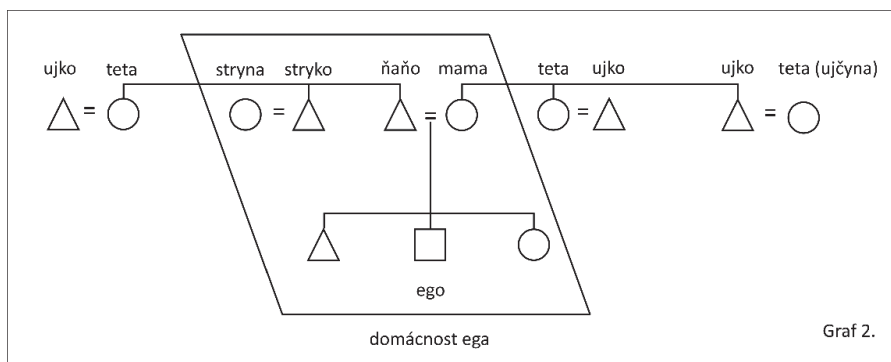

Z této distribuce vyplývá, že rodiče Ega jsou označeni příbuzenským termínem *ňaňo* (F) a *mama* (M), a jinak jsou všechny ženy v této generaci

- Integrovanost kultury je v současné době již „obecně přijímaný postulát“, na který běžně narazíme v učebnicích úvodu do kulturní antropologie, v češtině viz např. Lawless 1996: 58n.; Pospíšil 1993: 366n.; Murphy 1998: 35n.
- Informátor M. M., nar. 1936, sběr dat A. M., metoda sběru telefonní dotaz, mobilní síť nespécifikována, říjen 2016, podvečer, ověřeno A. M. 1. 2. 2017, cca 13:00 SEČ.
- Grafém/foném /t/ je v kurovském dialektu alveolára, je vyslovován stejně jako české /t/, ve standardizované slovenštině je to palatála, vyslovován tedy jako české /tʲ/; s ohledem na kontext užívám příslušný fonetický přepis; obdobně u varianty *stryko/stryko* s rozdílem suprasegmentární kvantitivy v prvním vokálu.

označeny jako *teta* – ovšem s výjimkou FBW, která nese separátní označení *stryna*. V případě mužských kolaterálů Ega v generaci jeho rodičů jsou všichni muži označeni termínem *ujo*, respektive zdrobnělinou *ujko*, pouze jeden jediný – FB – je označen separátním termínem *stryko*. Naskýtá se tedy otázka, co za touto distribucí leží a jaký distinkce *stryko-ujo/ujko* (potažmo *stryna-teta*) nese význam, respektive jaký kulturní kontext ji definuje.

Protože kultura, jak již bylo zmíněno, je „integrováný celek“, tzn. že její jednotlivé části jsou logicky „uvzorcovány“ (*patterned*, jak můžeme číst už v *Patterns of Culture* tety Benedictové, 1999 [1934]), logika této distinkce se vyjeví v propojení příbuzenské terminologie s některou další kontextuální kulturní oblastí: v tomto případě se jí zdají být pravidla (post)maritální rezidence. Tradičním způsobem usídlení v této oblasti (ostatně jako na celém Slovensku) byla patrilokace. To znamená, že ve společné domácnosti s Egem žili jeho prarodiče z otcovy strany (FF a FM) a mužští potomci tohoto páru (F a FB) se svými manželkami (M a FBW). Ženští potomci (FZ) domácnost opouštěli (třeba i před narozením Ega) a odcházeli žít do domácnosti svých manželů (FZH). Matrilaterální příbuzní Ega (MB a MBW, MZ a MZH) žili rovněž v jiné domácnosti, jak je znázorněno na grafu 2.

Graf 2.

Jestliže se v tomto grafu zaměříme na distribuci příbuzenských termínů, uvidíme, že pouze mužští kolaterální příbuzní z první ascendenční generace (tj. generace rodičů Ega), kteří s Egem sdílejí stejnou domácnost, jsou označováni termínem *stryko* (respektive *stryna* v případě FBW), zatímco všichni ostatní mužští příbuzní – tj. ti, kteří s ním domácnost nesdílejí – jsou označeni termínem *ujo/ujko* (respektive *teta* v případě žen). Význam, který tyto termíny nesou, je tedy v případě *stryka* něco ve smyslu „o generaci starší mužský příbuzný, který není mým otcem, ale se kterým (stejně jako s otcem) sdílím společnou domácnost“, přeneseně „dosti blízký kolaterální příbuzný“ (a totéž lze analogicky říci o *stryně*). *Ujo* oproti tomu nese význam jako „starší (příbuzná) mužská osoba, která je mi sice blízká, ale ne zas tolik

– ostatně s ní také nežiji“ (a analogicky totéž *teta*). Rozdíl mezi *strykem* a *ujem* (a *strynou* a *tetou*) je prostě ten, že *stryko* je svým způsobem důvěrně blízký příbuzný, osoba ze stejné domácnosti, *ujo* (či *teta*) je osoba o generaci starší, jakožto příbuzný blízká, ne však příliš, protože s ní Ego nežije a není tedy v každodenní blízké interakci. A protože ani já nežiji s mladými dámami a mladými pány, se kterými nastupuji do bratislavské tramvaje – byť sdílíme stejnou bytovací prostor, ne však domácnost – stávám se v této logice metaforickou extenzí v tramvaji *ujom*, a ne *strykom*. Stejný jazykově klasifikační mechanismus ostatně můžeme pozorovat i u dětí, pro něž jsme v jisté době také prostě *ujové* (či v českém prostředí *středové*, respektive *tety* a *tety*).

Potud tedy odpověď na mou otázku po logice této lingvistické interakce v bratislavské tramvaji. Aby ale věc byla ještě komplikovanější, v rámci slovenského systému příbuzenské terminologie se ovšem *ujové* stávají *stryci*. Jak už bylo zmíněno výše, spisovná i obecná slovenština upouští od užívání příbuzenského termínu *ujo* ve prospěch termínu *stryko*,⁵ i když bychom možná očekávali, že přechod bude obrácený. Patrilokální rezidenční vzorec se totiž, výrazně s postupem industrializace, změnil na neolokální. Jeho charakteristikou je to, že v něm nově vzniklý manželský pár zakládá samostatnou domácnost. Tu pak vytváří Ego, F, M, B a Z. *Strýko* (FB; a taktéž *stryna*, FBW) žijí nyní také v jiné samostatné domácnosti. Jestliže *stryko* žije v jiné domácnosti než Ego, není již potřeba – a není také na základě čeho – odlišovat *stryce* od *ujců*, kteří všichni žijí mimo domácnost Ega, a tak se jeden tento termín stává „nadbytečným“. Zdálo by se logické, kdyby *stryko* převzal označení *ujo* na základě toho, že již také, stejně jako ostatní muži v 1. ascendenční generaci – *ujové*, nežije v domácnosti s Egem. Ovšem je-li termín *ujo* využíván obecně pro starší nepříbuzné muže, jako jsem v tramvaji já, dřívější *ujové* a *strykové* se ode mne přece jen liší svou výraznější příbuzenskou blízkostí – a s ohledem na tuto blízkost se stejně tak logicky stávají *stryci*; *stryci* jsou prostě všichni mužští příbuzní Ega v generaci jeho rodičů. A *ujové* zůstanou jen postarší *metaforicky příbuzní* pánové...

Tato „sémantická cesta“ je ale genderově distinktivní: zatímco *ujové* se změnilo ve *stryce*, *tety* se nestaly *strynamí*. Pokud se ale nad touto zdánlivou kontradikcí zamyslíme, není opět vůbec nelogická a jde jen o to, které vlákno logických argumentů budeme rozvíjet, respektive které vlákno kulturních distinkcí bylo s ohledem na danou kulturní realitu rozvíjeno jazykem utvářenou každodenní praxí jeho uživatelů. V grafu 2 vidíme, že všechny ženy v 1. ascendenční generaci žijící mimo domácnost Ega, tj. FZ, MZ a MBW, jsou označeny termínem *teta* (přičemž MBW bývala dříve

5 Za tuto informaci děkuji mimo jiné svým studentům kurzu antropologie příbuzenství na ÚSA FSEV UK Bratislava ze školních roků 2015/16–2018/19.

označena termínem *ujčyna*, což ji odlišovalo od ostatních dvou jako afinní příbuznou; tato distinkce ovšem postupně ztrácela na významu⁶). Pouze FBW byla označena termínem *stryna*; byla stejně jako MBW (*teta*) také afinní příbuznou, ale od této a ostatních *tiet* ji neodlišovala tato charakteristika, ale fakt, že jako jediná žila na základě pravidla patrilokace ve stejné domácnosti jako Ego. Platí pro ni tedy stejná distinkce jako pro pár *stryko-ujko*, tj. distinkce na základě sdílené/nesdílené domácnosti. Analogicky také můžeme předpokládat, že po postupném rozpadu patrilokálních velkorodinných domácností a preferenci neolokační rodiny a domácnosti se i ona stala, jako ostatní ženy v 1. ascendenční generaci, *tetou*, tj. ženou z této generace žijící mimo domácnost Ega – ovšem stále ženou relativně blízké příbuznou. Vlastně v jejím případě došlo k podobné terminologické změně jako při přechodu *ujků* na *stryky*: v domácnosti Ega nežijící *ujkové* se stali *stryky*, tj. převzali příbuzenský termín „větší blízkosti“, původně rezervovaný pro FB; zrovna tak *stryny*, nyní také mimo domácnost Ega, převzaly příbuzenský termín „větší blízkosti“, tj. *teta*, dříve rezervovaný pro FZ a MZ (a posléze i pro MBW), a nikoliv obráceně, byť jím byly již metaforicky označovány jiné, zcela nepříbuzné ženy. Obrácený postup by byl zcela proti logice: metaforické příbuzné by zůstaly označeny relativně blízkým příbuzenským termínem *teta* a pro konsubstanciální i afinní příbuzné Ega by zbyl termín *stryna*, původně označující relativně vzdálenou příbuznou afinní...

S ohledem na preferenci pro patrilokaci, s ní spojenou patrilinéární dědičnost půdy a frekvenci terminologických variací v jednotlivých dialektech⁷ můžeme předpokládat, že k vymizení terminologických distinkcí mezi jednotlivými příbuznými v 1. ascendenční generaci došlo nejdříve u ženských příbuzných – ženy se v této generaci staly *tetami* – a teprve později ke změně mužské terminologie z příbuzných *stryků* a *ujců* (a nejdříve v případě např. *sváků*⁸) na příbuzné *stryky* a metaforicky příbuzné *uje* v tramvaji. Ať už tedy *stryko* či *ujko*, jeho partnerka by v současné slovenštině byla vždy *teta*.

Vybaven závěry této analýzy jsem proto nebyl nijak překvapen, když jsem jednou dojel tramvají na své nové pracoviště a byl vyzván, abych si „zašiel na tretie poschodie, kde mi *tety* urobia platový výmer a tie ďalšie veci“. Věděl jsem, že s ohledem na referenční rámec průměrného věku univerzitní obce

6 V některých slovenských dialektch se dodnes uchovalo i rozlišení „afinních strýců“, tj. FZH a MZH termínem *svák*, *sváko* (*Etnografický atlas Slovenska* 1990: 69, mapy 36 a 37), které současná slovenština již také opomíjí. Slovenské dialekty se vyznačovaly celou řadou příbuzenských termínů a jejich kombinací (nejen v 1. ascendenční generaci), viz též Švecová 1980: 455an.

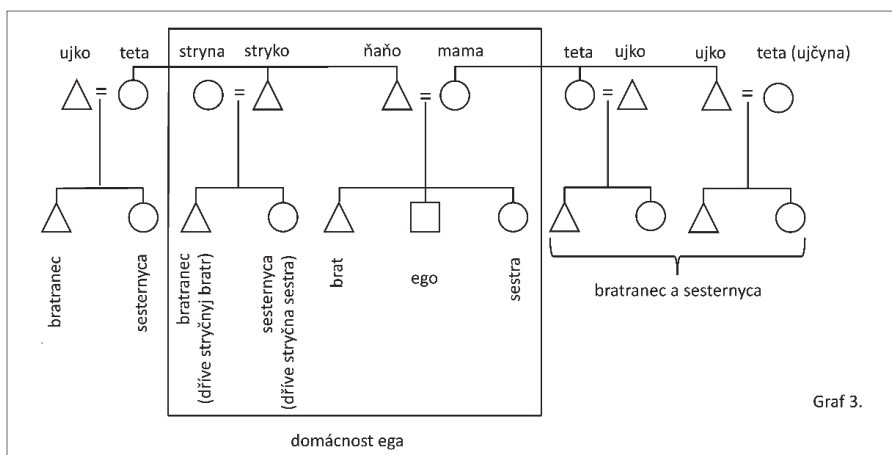
7 Viz např. *Etnografický atlas Slovenska* (1990: 69, mapy 36 a 37), též Švecová 1980: 456–459.

8 Viz pozn. 6.

a lingvistických vzorců vázících se k vývoji slovenské příbuzenské terminologie a jejich metaforických extenzí mě čeká jednání s milými dámami jistě poststudijního (tedy více méně mého) věku...

Celá tato situace krom toho, že mě její analýza primárně velmi bavila cestou tramvají do práce a že jsem poté věděl, s kým mne čeká úřední jednání, ukazuje ještě na další kulturně-antropologicky zajímavé momenty: jednak na to, že kultura je integrovaný celek, ve kterém jednotlivé části spolu souvisejí (a co již bylo opakovaně zmiňováno), a také na to, že kultura, včetně příbuzenské terminologie, je dynamický a vyvíjející se systém, jehož logika leží v kontextu, ve kterém existuje a který ho činí smysluplným. Jako i pro ostatní oblasti kultury i pro systémy příbuzenské terminologie platí, že ty jejich části, které jsou detailněji „využívány“, bývají rovněž detailněji sémanticky členěny, a když jejich důležitost ustoupí, zmizí postupně i rozlišovací sémantické detaily.

A tak když s celou komplexní kulturní změnou došlo i ke změně a redukci širokých příbuzenských vztahů – v našem případě i včetně přechodu od patrilokace k neolokaci –, přestalo být důležité i rozlišení *stryců* a *ujců* (a ještě dříve *sváků*), stejně jako *stryň*, *ujčyn* a *tet/tiet*, nemluvě již o dalších příbuzných, kteří všichni se jednoduše stali bratrance a sestřenicemi. I ti bývali dříve – s ohledem na jejich odlišné postavení – odlišeni i terminologicky. Na grafu 3 níže si můžeme povšimnout, že všichni příbuzní, které dnes označíme jako *bratrance* a *sestřenice*, jsou v „tradiční kurovské verzi“ rozděleni: FZS, FZD, MZS, MZD, MBS a MBD jsou obdobně jako v dnešní české terminologii označovány jako *bratranec* a *sesternyca*; ovšem FBS a FBD jsou označeni jako *brat* a *sestra*, respektive komponovaným termínem *stryčnyj brat* a *stryčna sestra*. Rozlišovací znak mezi těmito dvěma skupinami je opět rezidenční: FBS a FBD jsou „bližší až na úroveň sourozenců“ tím, že s Egem opět sdílejí společnou domácnost.

Graf 3.

Teoreticky můžeme předpokládat, že s postupujícím důrazem na tzv. *nukleární rodiny* (Murdock 1965: 1) a individualizaci vztahů bude redukce příbuzenských distinkcí a potažmo příbuzenských termínů pokračovat, byť dnes je pro nás obtížné si představit, že třeba *všichni* příbuzní budou oslovení a bude k nim referováno pouze osobním jménem: svou řeckněme FBD obvykle oslovíme kupříkladu „nazdar Xeňo“, málokdo, ne-li nikdo, by se dnes na ni obrátil slovy „drahá sestřenko“. Mimochodem, v jiné dílčí rovině funguje *ujo* ve významu „jakýsi strejda“, osoba, která je tak nedůležitá a nepodstatná, že nemá ani jméno... Kdo by jí pak chtěl být?

Samozřejmě, celá dynamika kulturní změny funguje i obráceně: domény, které se stávají důležitými, se začínají sémanticky diferencovat. V případě příbuzenských vztahů kupříkladu začíná docházet k sémantické diferenciaci oblasti, kterou dříve pokrývaly termíny *manžel/manželka* a *snoubenec/snoubenka* (oba posledně zmíněné dnes už téměř nevyužívané, stejně tak jako s nimi spojený přechodový rituál *zásnub*), popřípadě podobně archaický termín *známost*. V důsledku změn v této kulturní doméně, tedy v doméně vytváření příbuzenských vztahů (nejdříve *afinních* a následně *konsubstanciálních*) se vedle *manžela* a *manželky* začali běžně vyskytovat i *přítel* a *přítelkyně*, což je terminologické označení pro osoby ve vzájemném vztahu předpokládajícím postup k jisté sociální komplexitě a trvalosti. Je-li toho dosaženo, obvykle se pozvolně přejde k termínům (*životní*) *partner/partnerka* (za předpokladu, že nedojde k formalizaci vztahů a uzavření manželství). Zdá se ale, že v relativně nedávné době došlo v této oblasti ještě k dalšímu terminologickému rozlišení: ne u všech vztahů aktéři očekávají onu „dynamiku k sociální komplexitě a trvalosti“. Protože se ve společnosti takovýchto „redukovaných“ vztahů objevuje stále více (či přinejmenším jsou více tolerovány), začínají být sémanticky rozlišovány přívlastkovým termínem *kamarád/kamarádka s benefity* (jednoduše znamenající, že dotyční dva spolu příležitostně vstupují v sexuální interakci, jakékoliv závazky s tím „tradičně“ spojované ale absentují). Je zajímavou otázkou, jestli bude v dohledné době možno zaslechnout například referenční termín můj/ moje *benefitko*. Vzhledem k jeho genderové neutralitě by do současného kulturního kontextu určitě zapadl.

Jak bude sociální realita a její změny v jazyce a příbuzenské terminologii zrcadlena a jak se bude utvářet, ukáže budoucnost. V každém případě můžeme uzavřít, že jezdit tramvají – anebo prostě jezdit do jakéhokoliv *terénu* – je nejen zábavné a poučné, ale pro antropologa i nezbytné. S tím, že terén je tam, kde je antropolog: spíše než fyzicky chápaným prostorem je průsečíkem lidských interakcí a jejich antropologické interpretace.

Duben 2019

Literatura

- Benedictová, Ruth. 1999. *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.
- Einstein, Albert. 1905. „Ist die Trägheit eines Körpers von seinem Energieinhalt abhängig?“ (Does the Inertia of a Body Depend Upon Its Energy-Content?). *Annalen der Physik* 18: 639–643.
- Etnografický atlas Slovenska*. 1990. VEDA, Vydavateľstvo SAV a Slovenská kartografia.
- Murdock, George Peter. 1965. *Social Structure*. London: Collier Macmillan.
- Murphy, Robert F. 1998. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: SLON.
- Lawless, Robert. 1996. *Co je to kultura*. Olomouc: Votobia.
- Pospíšil, Leopold. 1993. Kultura. *Český lid* 80 (suplement): 355–387.
- Skupnik, Jaroslav. 2010. *Antropologie příbuzenství*. Praha: SLON.
- Švecová, Soňa. 1980. Příbuzenská terminológia na Slovensku. *Slovenský národopis* 28, 3: 455–469.